

Skrifta som forsvant

KJELL IVAR VANNEBO, PROF. EMERITUS,
UNIVERSITETET I OSLO

I denne artikkelen rettes søkelyset mot den gotiske skriftstilen som var vanlig både i bl.a. Danmark og Norge fra omkring 1600 og framover mot 1900-tallet. Sentralt i artikkelen står spørsmålet om valget mellom såkalt "gotisk" og "latinsk" skrift og den pedagogiske debatten på 1800-tallet omkring dette spørsmålet i Norge. Når vi kommer ned på 1900-tallet, er den gotiske skrifta mer eller mindre borte som allment bruksspråk, men en rekke tekster på gotisk skrift er bevart og utgjør en viktig del av vår historiske hukommelse.

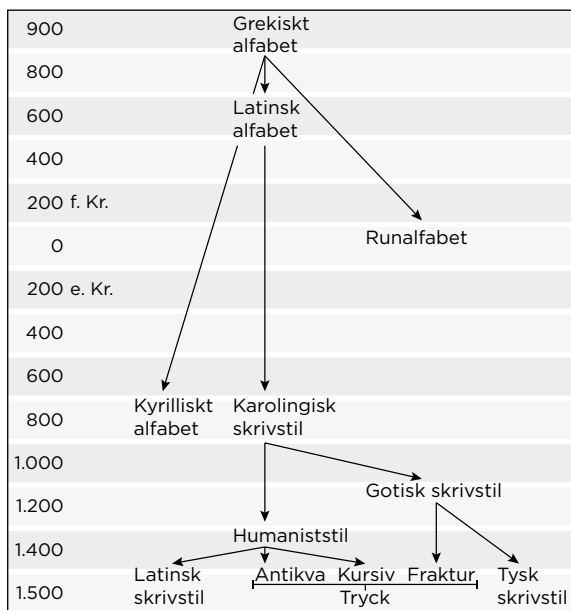
Om skrift

Skrift har eksistert i ulike former gjennom flere tusen år. Vi antar at den har hatt sin opprinnelse i billedkunsten, men at den egentlige skrifta seinere har utviklet seg gjennom ulike stadier fra over 3000 år før Kristus. I vår vestlige kulturkrets har denne utviklinga foregått gjennom ordskrift, stavelsesskrift og alfabetisk skrift, der en altså først har hatt ett skriftegn per ord, deretter ett tegn per stavelse og til slutt – med oppfinnelsen av alfabetet – ett skriftegn per lyd. Det siste innebar at det nå ble etablert en fast korrelasjon mellom det talte språket og skriftspråket, og det er ikke uten grunn at oppfinninga av alfabetet er blitt sett på som en revolusjon i skrifthistoria. Denne revolusjonen foregikk omkring år 900 f. Kr. ved at grekerne gjennom å bygge på det fönikiske alfabetet innførte nye

vokaltegn for lyder i sitt eget språk. Det greske alfabetet ble deretter via etruskerne ført videre til romerne, og dermed ble grunnen lagt for det latinske alfabetet omkring år 600 f.Kr. Dette alfabetet besto av 21 bokstaver. Seinere innførte romerne bokstavene y og z fra grekerne slik at det klassiske latinske alfabetet kom til å bestå av 23 bokstaver. Seinere i middelalderen ble så bokstavene u, w og j lagt til slik at alfabetet fikk 26 tegn slik vi fortsatt har det i det engelske alfabetet. I våre tre fastlandsskandinaviske språk fikk vi til slutt et tillegg av de tre vokaltegn a, ø og å som de skrives på dansk og norsk og tilsvarende, men i en annen rekkefølge, å, ä og ö på svensk. Disse kom altså sist til og fikk også sin plass til slutt i alfabetet. Dermed fikk våre alfabet de 29 bokstavene som vi har den dag i dag.

Både den gotiske skrifta og den latinske var opphavlig utviklet fra det latinske alfabetet. Det er derfor misvisende når det i omtalen av de latinske og gotiske skrifttypene på 1800-tallet av og til snakkes om det gotiske alfabetet i motsetning til det latinske.

For å illustrere hovedtrekkene i utviklinga av det opphavlige greske alfabetet vil jeg ta utgangspunkt i en figur fra Sture Alléns bok *Introduktion i grafonomi* (Allén, 1971, s. 23):

Illustrasjon av hovedtrekka i utviklinga av det opphavlige greske alfabetet. Figur (rentegnet) fra Sture Alléns bok "Introduktion i grafonomi" (Allén, 1971, s. 23)

Vi ser her at mens det greske alfabetet også ligger til grunn for andre alfabet, som det kyrilliske og runealfabetet, så utvikler det latinske alfabetet seg gjennom forskjellige formvarianter eller ulike skrivestiler fram gjennom hundreåra. Omtrent samtidig med at den greske misjonæren Kyrillos utformet et eget alfabet for de slaviske språka, ble den karolingiske skriftstilen utformet ved Karl den stores hoff i Frankrike. Dette er den såkalte karolingiske minuskelen som kjennetegnes ved rundaktige former, og som er ei direkte videreutvikling av det latinske alfabetet. Til Norge og Danmark kom denne skriftstilen på 1000-tallet og da med kristendommen og liturgiske bøker fra England. Fra den karolingiske minuskelen kom imidlertid også den gotiske skriftstilen til å utvikle seg, men den kjennetegnes ved at bokstavene har en slankere og spissere form. Denne nye skriftstilen, som begynte å utvikle seg rundt år 1200, får sitt gjennomslag på 1300- og 1400-tallet. Både den gotiske skrifta og den latinske var opphavlig utviklet fra det latinske alfabetet. Det er derfor misvisende når det i omtalen av de latinske og gotiske skrifttype- ne på 1800-tallet av og til snakkes om det gotiske alfabetet i motsetning til det latinske. Den gotiske skrifta utviklet seg fra den karolingiske minuskelen på slutten av 1100-tallet. Men det var den

samme karolingiske minuskelen de italienske humanistene tidligere hadde tatt utgangspunkt i da de gjenskapte den gamle skrifta (littera antiqua) som gjerne blir kalt den humanistiske skriftstilen eller bare humaniststilen. Men med utviklinga av den nye gotiske skriftstilen som fant sted blant munkene i klostrene i Nord-Frankrike, fikk vi altså i Europa to ulike skrifttyper som begge hadde sitt opphav i det latinske alfabetet, men som skilte seg fra hverandre gjennom den ulike utforminga av både de små og de store bokstavene. Men både utbredelsen og bruken av dem varierte fra land til land. Betegnelsen "gotisk alfabet" er ellers blitt brukt om et blandingsalfabet som ble konstruert av biskop Wulfila i hans oversettelse av Bibelen til gotisk språk på 300-tallet. Dette alfabetet hadde 27 tegn med bokstaver fra det greske og latinske alfabetet pluss et par runer. Dette alfabetet ble brukt til å gjengi det germaniske språket gotisk som i Italia døde ut omkring år 600 og i Spania rundt år 900.

Rundt år 1400 er situasjonen i Europa den at vi har det Allén kaller en humaniststil som er en renessansestil bygd på klassiske romerske mønster, og en gotisk stil, som også bygger på det latinske alfabetet, men der utforminga av bokstavene har en ganske annen karakter. Ved slutten av middelalderen utviklet humaniststilen seg videre til vår vanlige latinske håndskriftstil og til de to trykkstilvariantene antikva og kursiv. Den gotiske stilen ble videre utviklet til fraktur som var trykkstilvarianten, mens den gotiske håndskriftstilen gjerne ble omtalt som tysk – eller her i Norden – som henholdsvis dansk eller norsk skrift. Håndskriftstilen hadde flere varianter i ulike skrivermiljøer i Tyskland, men endte opp med en variant – den såkalte nyere gotiske håndskrifta – som i sin utforming lå nært opp til trykkskrifta. Denne skrifta ble på 1500-tallet vanlig i bruk i Danmark og i Norden for øvrig. Utenfor Norden var den nye håndskriftstilen først og fremst i bruk i Tyskland og i de delene av Sentral- og Øst-Europa som var under tysk innflytelse. I de vestlige delene – i Frankrike, Nederland, Spania og England – var eldre gotiske skriftformer bare i bruk i forskjellige nasjonale varianter (se Johannessen, 2007, s. 17f).

Mens Vest-Europa i tidlig middelalder hadde utgjort et mer eller mindre ensartet skriftområde, hadde utviklinga i skriftkulturen på 14- og

1500-tallet altså ført til at vi hadde fått to ulike skriftformer, latinsk og gotisk skrift. Denne spaltninga skulle komme til å få betydning for skriftutviklinga også i Norden helt fram til 1900-tallet. I det følgende skal vi se nærmere på denne motsetningen og da først og fremst på innenfor hvilke områder skriftformene ble brukt, og hvilke argumenter som ble anført for den ene eller andre formen. Framstillinga vil først og fremst bli konsentrert om forholdene i Norge.

”Den dobbelte Bogstavrekke”

Den gotiske skrifta var først og fremst dominerende på 1600- og 1700-tallet. Som nevnt var den særlig i bruk i Tyskland og i Danmark-Norge, der den ble omtalt som hhv. tysk, dansk og norsk skrift. Sverige hadde tettere forbindelser til Frankrike, og her kommer den latinske skriftformen til å dominere. I innledningen til en norsk ABC fra 1854 fikk elevene følgende innføring i forholdet mellom ”norsk” og ”latinsk” skrift:

”Vi boer i Norge, og vi tale det Norske Sprog og skrive det med de norske Bogstaver.... Disse bogstaver bruge ogsaa de Danske og de Tydske; men i de andre Lande bruges nu ogsaa de saakaldte latinske Bogstaver, og disse bruges nu ogsaa meget hos os, derfor maa du ogsaa lære dem. Vort Lands nærmeste naboer ere de Svenske; de bruge denne latinske Skrift.”

(Schønheyder, 1854; se Vannebo, 1984, s. 103)

I Sverige var de gotiske bokstavene blitt avskaffet i skrift før 1850 selv om de sporadisk kunne forekomme i trykk også etter den tid. Men det var ellers slik at det i alle de tre nordiske landa kunne forekomme bruk av enkeltbokstaver i latinsk skrift i så vel håndskrevne som trykte tekster som ellers var skrevet med gotiske bokstaver. Dette gjaldt da gjerne gjengivelser av sitater på latin eller når orda som ble brukt, hadde latinsk opphav. Men spørsmålet om den dobbelte skrift og om nødvendighetene av opplæring i begge skriftformene var et av de sentrale pedagogiske spørsmålene i den norske skoledebatten gjennom store deler av 1800-tallet.

I 1836 hadde departementet gitt ut en ”Veiledning til at læse Haandskrift” som inneholdt

prøver med både latinske og gotiske skrifttyper. Slike prøver skulle brukes i den undervisningsdisiplinen som ble kalt ”Skrivtlæsning”. Veiledningen ble ikke sendt ut til alle skolene, men der den ikke var tilgjengelig, ble den erstattet av skriftprøver i form av brev, skjøter og andre dokumenter som var tilgjengelige på det enkelte sted. I den grad det ble drevet med skriftlesning, hadde den altså et klart praktisk siktepunkt. Disiplinen var stadig gjenstand for diskusjon på lærermøtene rundt omkring i landet. I et referat fra Lands Skole-Lærerforening i 1852 ble det pekt på at opplæring i skriftlesning ikke bare var av direkte nytte for menn men også for kvinner:

”Fremdeles er ofte for Vedkommende meget Bryderi forbundet med at maatte henvende sig til Andre, hvergang de skal have læst et Brev eller en Ordre. For det sidste Tilfælde er det af vigtighed, at Kvinden saavel som Manden kan læse Skrift, da hun ofte er mer stadig ved Huset end han.”

(Grøvdal, 1852, s. 268).

Skriftlesning ble tatt inn som en egen undervisningsdisiplin i byskoleleven i 1848, men ble tatt ut igjen i den nye loven om allmueskolevesenet på landet fra 1860. Kommisjonen begrunnet dette med at det ”ikke bør være nødvendig at undervise i flere end eet Slags Skrift”, og at skriftlesning – ved å innføres som et eget undervisningsemne – ”lettelig kunde blive tillagt en utilbørlig Vegt.”

Men i allmueskolen, som de aller fleste elevene soknet til, eksisterte fortsatt den ”dobbelte skrift”. I disiplinen lesning skulle en kunne lese og forstå både de ”norske” og de latinske bokstavene, og en skulle også lære å beherske begge variantene i skrift. Knud Knudsen opplyser at det kunne bli drevet skiftevis undervisning i begge skrifttypene, til dels i samme uke, til dels på samme dag og til dels også i samme time (Knudsen, 1869, s. 180). I biskop Neumanns ”Haandbog for Lærere i Omgangsskolen” fra 1825 ble det anbefalt å bruke de latinske bokstavene på begynnerstadiet. De var rundere og lettere å få til. Når eleven hadde fått tilstrekkelig øvelse med griffelen eller pennen, kunne en gå over til de danske (eller norske) typene som var det egentlige målet med skriveopplæringa (Neumann, 1825, s. 32, sit. Vannebo, 1984, s. 103). Men kravet om å beherske to sett bokstavvarianter skapte natur-

lig nok problemer både med hensyn til lese- og skriveferdigheten. Mens allmuen gjerne holdt fast ved de tradisjonelle, norske bokstavene, ble det fra lærerhold stadig pekt på vanskene med å lære seg to slags skrift. Ikke minst gjaldt dette i allmueskolen der lærerne hedde problemer med å lære barna å skrive i det hele tatt. Den første norske abc-boka som inneholdt en presentasjon ikke bare av de gotiske trykkbokstavene men også av de håndskrevne, var Mauritz Hansens "Forsøg til en hensigtsmæssig Barnets første Bog" fra 1842 (her gjengitt etter Skjelbred, 1999, s. 320):

De store gothiske Bogstaver.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R
S T U V W X Y Z A B C

De smaa gothiske Bogstaver.

a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v
w x y z æ ø

**De store latinske Haandskrift-
Bogstaver.**

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R
S T U V W X Y Z A B C

**De smaa latinske Haandskrift-
Bogstaver.**

a b c d e f g h i j k l m n o p q r
s t u v w x y z æ ø

Mens den latinske skrifta var vanlig i den lærde skolen, var den gotiske lenge den dominerende skrifttypen i allmueskolen.

42

**De store norske Haandskrift-
Bogstaver.**

88 A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

**De smaa norske Haandskrift-
Bogstaver.**

89 a b c d e f g h i j k l m n o p q r
s t u v w x y z æ ø

Multiplikationstabellen.

90	2	Gange	2	er	4	3	Gange	3	er	9
2	—	3	z	6	3	—	4	z	12	
2	—	4	z	8	3	—	5	z	15	
2	—	5	z	10	3	—	6	z	18	
2	—	6	z	12	3	—	7	z	21	
2	—	7	z	14	3	—	8	z	24	
2	—	8	z	16	3	—	9	z	27	
2	—	9	z	18	3	—	10	z	30	
2	—	10	z	20						

Den første norske abc-boka som inneholdt en presentasjon ikke bare av de gotiske trykkbokstavene men også av de håndskrevne var Mauritz Hansens "Forsøg til en hensigtsmæssig Barnets første Bog" fra 1842 (her gjengitt etter Skjelbred, 1999, s. 320).

Blant de ivrigste forkjemperne for bare én skrifttype i Norge var de to fremste språkreformatorene på 1800-tallet – Knud Knudsen og Ivar Aasen. Men som ved synet på den norske språksituasjonen i sin alminnelighet var de også uenige om hvilken skrifttype som var best. Knudsen var som lærer opptatt av det pedagogiske argumentet, og alt tidlig i sin lærergjerning argumenterte han for de latinske skrifttypene. For å lette tilgangen til skriftspråket burde en

"...ffjerne det, der kun volder Tidsspilde uden nødvendig at høre med til Kunsten. Hertil hører Brugen af to Alfabetter (Bogstaver) i Skrift, istedenfor et. Med Tiden vil vel ogsaa Læsningen af to Slags Tryk kunne regnes for overflødig ogsaa her i Landet, at

sige for dem der ikke skal lære fremmede Sprog. Læsning af et Slags Bogstaver er jo nok i England, Frankrig, Italien og andre Lande.”

(Knudsen, 1852-53, s. 308)

Hos Knudsen forenes kravet om avskaffelse av ”den dobbelte Bogstavrække” med en rekke andre ortografiske endringer som ”stjæler bort uendelig meget Tid i vore Skoler”, og som hindret utbredelsen av skrivekunsten (Innlegg i Christi-aniaposten 18.5. 1849). I en artikkel i Den norske Folkeskole tre år seinere argumenterte han mot den dobbelte bokstavrekke:

”Den dobbelte Skrift maa derfor ansees for en indbildt Fornødenhed, der ikke engang som Brugen af Tobak eller Brændevin af-giver en Smule Nydelse for, hva det koster, men blot staaar Dannelsens Udbredelse i Vejen; den kræver en hel Sum af Arbejdsda-ge af hver Slægt, der lever i Landet.”

(Knudsen, 1852, s. 309f)

Ivar Aasen, som grunnla landsmålet eller nynor-sken, argumenterte derimot hele sitt liv med at en burde velge den ”norske” skrifta framfor den latinske da det var den skrifta som skapte færrest lesevansker for allmuen. Han mente bl.a. at frakturskrifta var ”mindre eensformig og derfor bedre for Øinene”. Men først og fremst argumen-terte han ut fra at det var den ”norske” skrifta almuen var vant til, og som det derfor falt lettest å lære:

”I vort Landsmaal maatte det dog være tjenligst at holde sig til den Skrivemaade, som passer sammen med den gamle Brug i Norsk saavel som i andre Sprog, og som Folket ogsaa har været nogenledes vant til ved den danske Skrift. Det kan saaledes ikke skade at beholde den tilvante Skikk i Skrif-tens ydre Udstyring, saasom i Brugen af ”aa” eller i Brugen af Fraktur-Skrift og sto-re Forbogstaver i Substantiverne, da netop dette vil være en Lettelse for Læsningen. Og det er da ogsaa at merke, at vor Almue altid vil faae nok at lære alligevel, om den ikke ogsaa skal plages med allehaande Skole-mester-Paafund i Skrift og Tryk.”

(Brev til Julius Gade 1.11.1882, sit. Vannebo, 1984, s. 108)

Han fryktet også at en ved å innføre de latinske bokstavtypene kunne få et klasseskille ved at det ble en skrift for ”menigmand” og en annen skrift for de øvrige samfunnsklassene:

”Og saa skulde det da ogsaa synes mer ri-melig at føie sit eget Lands Folk i slige Ting; thi det er dog at betænke, at Folket maa sy-nes ilde om alle unødige Forandringer, som ikke føre til noget virkelig Fremskridt, men derimod altid medføre en Deel Uleilighed. Folket vil altsaa ikke være med i dette Slags Ombytning, og saaledes vil da den gamle Brug blive staaende ved Siden af den nye, saa at de to former vil betegne to forskjelli-ge Klasser i Folket (understreket her). Ved visse Smaaskrifter kan det nu vistnok gaae an at give to forskjellige Udgaver, den ene med Frakturskrift for Menigmand, og den anden med latinske Bogstaver for andre Folk; men i det Hele syne da en en saadan Tvedeling ikke at være synderlig heldig.”

(”Endnu lidt om Udgivelsen af Munchs Skrifter”, 1872. I Ivar Aasens Brev og dag-bøker, b.2:301, sit. Vannebo, 1984, s. 108)

Mens den latinske skrifta var vanlig i den lærde skolen, var den gotiske lenge den dominerende skrifttypen i allmueskolen. I leseopplæringa i allmueskolen brukte en de religiøse tekstene (bi-beltekster, huspostiller, salmebøker og forklaringer) som gjennom hele hundreåret var satt med den gotiske skriftvarianten. Aller lengst ble den her brukt i de såkalte katekisme-abc-ene. I 1910 ble det utgitt en katekisme-abc på gotisk skrift. I det samme året ga Det norske bibelselskap ut en skoleutgave av Bibelen, men den var trykt med latinske bokstaver. Den gotiske trykkskrifta holdt seg altså gjennom hele 1800-tallet, og ved siden av de ”religiøse” tekstene holdt den seg særlig i den verdslige ”folkelige” litteraturen. Dette hadde sammenheng med at denne litteraturen først og fremst hadde sine lesere blant de lavere samfunnsklassene, og at bøkene gjerne ble trykt på små, billige trykkerier. Men vi kan merke oss at også folkeutgaven av Bjørnsons bondefortel-linger fra 1872 ble trykt med fraktur. Både valget av bokstavform og ortografi i denne utgaven må nok ses i sammenheng med at fortellingene nettopp var ment å skulle nå ut til bøndene (Tveterås, 1964, s. 139f; se Vannebo, 1984, s. 109). Det samme gjaldt også for den produktive Rudolf

Muus' mange folkelige fortellinger, bl.a. hans 1136 siders roman om Peer Gynt som kom ut i 1910 da all "egentlig" litteratur for lengst ble satt med antikva.

Mens den gotiske håndskrifta for lengst var borte før år 1900, ble det fortsatt trykt enkelte artikler og bøker med fraktur etter den tid. Flere utgaver av den populære Almanakk for Norge ble også satt i fraktur – og etter hvert med en blanding av artikler på enten gotisk eller latinsk skrift – et stykke framover på 1900-tallet. Men i den grad en i Norge ellers støter på frakturen seinere på 1900-tallet, er det som en slags dekorasjonsskrift, for eksempel i avistitler (Aftenposten, Bergens Tidende, New York Times) og innenfor visse subkulturer. I avisartiklene forekom den ikke lenger etter 1914, noe som nok delvis også skyldtes de antityske holdningene som da var rådende (se Johannessen, 2007, s. 30). Frakturen ble assosiert med tysk språk og kultur, og den kom i en kort periode også til å bli brukt i propagandatekster fra de nazistiske bevegelsene. De innførte den som nasjonal skrift i 1934, men da den også kom til å bli assosiert med jødene og oppfattet som såkalte "jødebokstaver", bestemte Hitler og de tyske myndighetene at en skulle bruke de latinske bokstavene. Dermed var det stort sett slutt på den gotiske skrifta som allment bruksspråk i hele Europa.

Ved å tilegne seg den nødvendige kunnskapen for å lese og forstå de mange dokumentene på gotisk skrift, så opprettholder en også "hukommelsen" om mange sider ved vår egen fortid.

"Menneskets hukommelse"

Skrift – i dens mange ulike varianter – er blitt kalt "menneskets hukommelse". Da det berømte biblioteket i Alexandria ble grunnlagt ca. år 280 f. Kr., var målet å samle alt som var skrevet i verden – "hele verdens hukommelse" (Eidsvåg, 2007, s. 123). Den gotiske skrifta er som nevnt for lengst gått av bruk, men en rekke tidligere dokumenter i gotisk skrift er bevart ved biblioteker, museer og arkiver. De utgjør en viktig kilde til kunnskap om vår fortid, og er av uvurderlig betydning for

historikere, slektsgranskere og andre som søker viten om det som har skjedd i tidligere tider. Men for å tolke dokumentene kreves det kunnskap om den gotiske skrifta. Ikke minst kan det by på problemer med håndskrevne dokumenter da håndskrifta – den gang som nå – kan opptre i en rekke forskjellige utforminger. Derfor må en gjerne ty til spesialkurs ved universiteter og høyskoler og til lære- og innføringsbøker i gotisk skrift (i Norge f.eks. Tretvik og Haarstad, 1993 og Johannessen, 2007). Men ved å tilegne seg den nødvendige kunnskapen for å lese og forstå de mange dokumentene på gotisk skrift, så opprettholder en også "hukommelsen" om mange sider ved vår egen fortid.

Litteratur

Allén, S. (1971). *Introduktion i grafonomi. Det lingvistiska skriftstudiet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Eidsvåg, I. (2007). *Stille stemmer – indre bilder. Om lesningens velsignelser, farer og fryd*. Oslo: Cappelen.

Grøvdal, A. O. (1852). Om Almuebørnenes Øvelse i at læse Skrift. Referat fra møte i Lands Skolelærer-Forening. I *Den norske Folkeskole I*, s. 268ff.

Haugen, O. E. (2008). Melding av Knut Johannessen: Den glemte skriften. Gotisk håndskrift i Norge. I *Maal og Minne*, hefte 1: Det Norske Samlaget.

Johannessen, K. (2007). *Den glemte skriften. Gotisk håndskrift i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget/Riksarkivaren skriftserie 28.

Knudsen, K. (1852-53) Om Brugen af latinske Bogstaver. I *Den norske Folkeskole I*, s. 308 – 316.

Knudsen, K. (1869). *Nogle språk og skoleopspørsmål*. Kristiania.

Skjelbred, D. (1999). *"...de umisteligste Bøger". En studie av den tidlige norske abc-tradisjonen*. Avhandling for den filosofiske doktorgraden ved Universitetet i Oslo 1998: Unipub forlag/Akademika AS.

Skjelbred, D. (2010). *Fra Fadervår til Facebook. Skolens lese- og skriveopplæring i et historisk perspektiv*. Bergen: Fagbokforlaget.

Tretvik, A. M. og Haarstad, K. (1993). *Gotisk skrift. Lærebok med tekster fra 1485 til 1875*. Trondheim: Tapir.

Vannebo, K. I. (1984). *En nasjon av skriveføre. Om utviklinga fram mot allmenn skriveferdighet på 1800-tallet*. Oslo: Novus.